

ТАРЫХ

УДК: 94(575.2) (04)

**БАЙЫРКЫ ХУННУЛАР (СЮННУ) ЖАНА КЫРГЫЗДАР.
МАМЛЕКЕТТИК БАШКАРУУ, УКУК НОРМАЛАРЫ, ЖАЗАЛОО СИСТЕМАСЫ*****Karataev A.***Ж.Баласагын атындагы Кыргыз
Улуттук университетинин аспиранты**ДРЕВНИЕ ХУННУ (СЮННУ) И КЫРГЫЗЫ.
ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ, ПРАВОВЫЕ НОРМЫ, СИСТЕМА НАКАЗАНИЯ*****Karataev A.***аспирант
Кыргызский Национальный университет имени Ж. Баласагына**ANCIENT XIONGNU (XIONGNU) AND KYRGYZ.
PUBLIC ADMINISTRATION, LEGAL NORMS, PUNISHMENT SYSTEM*****Karataev A.***graduate student
Kyrgyz National University named after J. Balasagyn

Аннотация. Макалада байыркы хуннулардын (сюнну) кыргыздардын мамлекеттик башкаруусу, ага негизделип калыптанган укук нормалары, жазалоо системасы тууралуу изилдөөлөр жүргүзүлөт. Борбордук Азиянын номаддары болушкан хуннулардын мамлекеттик түзүлүшү, укук нормалары, жазалоо системасы тууралуу маалыматтар берилет. Кытай жыл баяндары, араб-фарси жазма булактары, Енисейдеги кыргыздарга таандык эпитафиялык жазма эстеликтердеги кыргыздар жана кыргыз коомундагы укук нормалары, жазалоо системасы боюнча маалыматтар сунуш этилип, иликтенет. Мамлекеттик “төрө” мыйзамдары жана көпчүлүк калк күндөлүк жашоосунда колдонгон эрежелердин эволюциясы изилденет. “Төрө” хандын чыгарган мыйзамдарынын продуктысы, коомдук укуктун булагы, кандайдыр денгээлде элдик адаттардан болгон, жеке мамилелерди чечкен “жосунга” карама-каршы коюлган.

Негизги сөздөр: эрежелер, хуннулар (сюнну), кыргыздар, укук, төрө, кылмыш иштери, айып, жосун.

Аннотация. В статье исследуются государственное управление, правовые нормы и система наказания древних хуннов (сюнну) и кыргызов. Далее анализируются государственное устройство, правовые нормы, система наказания у хуннов, древних номадов Центральной Азии. Кроме того, комплексно исследованы правовые нормы, системы наказания у кыргызов по данным китайских летописей, арабографических письменных источников и по эпитафийным письменным памятникам древних кыргызов на Енисее. Исследуются государственный закон төре и обычное право, которыми пользовались большинство народа, и их эволюционное развитие. На самом деле төре как продукт ханского законодательства, источник публичного права в известной степени противопоставлялся йосун-народным обычаям, регулировавшим сферу частных отношений.

Ключевые слова: обычное право, хунну (сюнну), кыргызы, право, төре, уголовные дела, штраф, йосун.

Abstract. The article examines public administration, legal norms and the system of punishment of the ancient Huns (Xiongnu) and Kyrgyz. Further, the state structure, legal norms, and the system of punishment among the Huns, the ancient nomads of Central Asia, are analyzed. In addition, the legal norms and punishment systems of the Kyrgyz were comprehensively studied according to Chinese chronicles, Arabographic written sources and epitaphal written monuments of the ancient Kyrgyz on the Yenisei. The state law and customary law, which was used by the majority of the people, and its evolutionary development are examined. In fact, as a product of the Khan's legislation, the source of public law was to a certain extent opposed to the Yosun folk customs that regulated the sphere of private relations

Key words: customary law, Xiongnu (Xiongnu), Kyrgyz, law, Tore, criminal cases, fine, yosun.

Байыркы түрк тилдүү мамлекеттериндеги административдик-башкаруу системасы, өлкөнү башкаруунун салттары эзелки доорлордон бери карай эволюциялык жол менен өнүгүп келди. Мамлекеттик-башкаруу терминдери жана ага негизденген титулдар илимде *социалдык детерминативдер* деген ат менен белгилүү. Социалдык ар кыл топтордон турган мамлекетти негиздөө, калыптандыруу, башкаруу-тескөө аппараттарын кармап туруу, укуктук нормалары, аны өнүктүрүү аскердик-административдик башкаруу системасындагы өтө татаал, ары ар дайым мамлекеттик камкордукту, көзөмөлдү талап эткен маселелерден болгон. Согуштук-саясий кырдаалдардын бат пайда болуусу жана анын өзгөрүп туруусунан улам, мамлекеттик башкарууну аскердик-бюрократиялык тартипте кармап туруу мезгилдин талабы болгон. Мамлекеттик бийликтин кызмат (аскердик-административдик) орундарындагы иерархияга (мамлекеттик башкаруу системасындагы кызмат тепкичтери) өтө катаал көзөмөл орнотулган. Кандайдыр бир титулга ээ болуу, саясий жана мамлекеттик башка кызматтарга ээ болуу коомдо орун алган көп жагдайларга жана шарттарга байланыштуу болгондугу маалым (Махпиров 1997, 135). Айрым байыркы түрк титулдарынын грамматикалык мааниси жагынан чечмеленишинде чет элдик, өзгөчө кытай, фарси ж.б. тилдерден келип кирген терминдер да болуусу ыктымал. Аларды байыркы түрк

диалектилерине таптакыр жат, сырттан келип кирген лексика катары караганга болбойт. Тескерисинче, мындай пикир бир чети илимий негизсиз тыянак да болуп калат. Анткени, мамлекеттик-башкаруу терминологиясы, юридикалык терминдер, өзгөчө аскер терминологиясы интернационалдуу, туруктуу консервативдүү мүнөзгө ээ. Өз учурунда кошуна элдердин лексикасында кыргыз ж.б. түрк тилдүү элдердин терминдери да арбын колдонулганы белгилүү.

Б.з.ч. III к. Борбордук Монголиянын, азыркы Бурятиянын аймактарын байырлаган хуннулардын (сюнну) уруулук топторунан б.з.ч. 209 - б.з. 216-жж, көчмөндөрдүн өтө кубаттуу мамлекети өсүп чыккан. Тагыраак айтканда, аталган кеңири чөлкөмдө хуннулардын күчтүү этносаясий биримдиги калыптана баштаган эле. Археологиялык өңүттөн алганда бул доор илимде “кырдуу таш көрүстөндөр маданияты” (орусча – “плиточные могилы”) деп аталып, өзгөчөлөнгөн хунну маданиятынын калыптануусунун баштапкы этабы болгон.

Бул маселеге кайрылганда изилдөөчүлөрдүн басымдуу бөлүгү хуннуларды прототүрктөр же түрк тилдүү калктардын түпкү бабалары катары эсептеп жүрүшөт. Таанымал алтай таануучу М. Рамстедттин пикиринде көрсөтүлгөн доордо алтай тилдери үй-бүлөсү тунгус-манжур, монгол, түрк тилдери топторуна толук бөлүнүп бүтө элек болучу, тагыраак айтканда, түрк тилдери монгол

тилдеринен ажырап чыга элек тарыхый доор болгон (Ramstedt: 1937:81-91). Б.з. II-IV кк. кытай жазма булактарындагы маалыматтарга караганда ошол доордогу хуннулардын (сюнну) тили “гаогюй” (уйгур) же токуз-огуз тилдерине жакын болгон. Болжолдогондо, хунну (сюнну) этноними түрк-монгол тилдеринде “хүн” (монг.) же “күн” (түрк) – “эл” маанисин туюнткан.

Б.з.ч. 209-ж. Модэ (206-174-жж.) өз тарапкерлеринин жардамы менен атасы Тумынды (Туу же Тумань) бийликтен кулатып, көзүн тазалайт да өзүн мамлекет башкаруучусу – “шаньюй” деп жарыялаган (Кляшторный, 1982: 169-170).

Оболу, бийликти чыңдоо максатында башкаруу реформаларын ишке ашырган. Модэ-шаньюйдун атактуу кайра куруулары патриархалдык башкаруудагы урууларды хуннулардын аскердик державасына бириктирген жана мамлекеттин келечегин аныктаган эле. Эң алгач коркунуч туудурган коңшуларга сокку берүүнү чечкен, оболу монгол тилдүү дунхуларды баш ийдирип, андан соң иран тилдүү юэчжилерди айыгышкан согуштар менен батыш тарапты көздөй сүргөн. Түштүктө болсо атасы Тумындын башкарган мезгилинде Цинь империясына тарттыртып жиберген *Ордосту (Инь-Шань)* ж.б. жерлерди кайтарып алган. “Модэнин башкарган учурунда хуннулардын башкаруучу *Үй-бүлөсү* (башкаруучу, уруу, топ, клан) күч-кубатка ээ болду, бекемделди, түндүк, түштүктөгү ж.б. уруулардын баары тең аларга кыңк этпей багынып беришти. Аскердик күч-кубаты жагынан алганда хуннулар Ортолук мамлекетке (Кытай) теңелди” – деп баяндайт кытай жазма булактары (Бичурин, 1950, I:48; Бутанаев, 2009: 57). Хуннулардын (сюнну) диний ишенимдери боюнча маалыматтар аз кездешет. Б.з.ч. XI-X кк. Кытайдын Чжоу мамлекетинин доорунда түндүк-батыш тараптагы “желмогуздар өлкөсүндө”

(Гуйфан) жашаган “жун” деген уруулар тууралуу эскерилет. Кытайлардын эң алгачкы аскердик кагылышуулары жундардын сяньюнь аттуу уруусу менен болгондугу идиш-аяк, ташбаканын сөөктөрүнө жазылган маалыматтарда чагылдырылат.

Илимпоздордун пикирлеринде Чжоу империясынын (б.з.ч. XII-III кк.) түндүк-батышындагы Ордос аймагында б.з.ч. XI-VIII кк. жашаган жунь жана инь деген уруулар хуннулардын (сюнну) ата-бабалары болушкан. Коло доору аяктап, темир доору башталган мезгилде (болжолу б.з.ч. XI-X кк.) кытайлар түндүктөн келген “жапайы уруулар” менен согушуп турушкан. Аскердик кагылышуулар масштабдуу болбогону менен, байма-бай болуп тургандыгын жазма булактар кабарлайт. “Улуу шаар болгон Шандын жашоочуларынын билдиргендерине караганда түндүктөгү коркунуч жараткан тоолуу-талаалуу чөлкөмдөрдө “жүрөктөрү чөө менен карышкыр сымал” жапайы “варварлар” жашашкан (Кляшторный., Савинов, 2005:15-16).

Б.з.ч. III к. 30-ж. Модэ-шаньюй (кытайча аталышы) такка олтуруп, Кытайдын кийинчерээк түзүлгөн Хань династиясы менен атаандашкан чоң мамлекетке айланган. Хуннуларга кыргыздар (Гяньгун) ж.б. элдер баш ийүүгө аргасыз болушат. Дал ушул тарыхый окуяларда кыргыздар боюнча алгачкы маалыматтар баяндалат. Хуннулардын мамлекетинин уюлун түзгөн төрт уруу болгон. Алар ич ара кыз берип, кыз алышкан, кыздарын сыртка беришкен эмес, сырттагы башка уруулардын кыздарына үйлөнүшкөн эмес. Мамлекеттик-башкаруу системасын, аскерлерди тектүү төрт уруудан чыккан башкаруучулар жетектешкен. Мамлекеттик кызмат орундары атадан-балага мурас катары калтырылган. Модэ-шаньюйдун тушунда мамлекеттеги тектүү төрт уруу төмөндөгүчө аталышкан:

силюань – “бука уруусу”, хуань – “бөрү уруусу”, суйбу – “карга уруусу”, лань – “орхидея гүлү уруусу” (Бембеев, 2006: 5-9). Хуннулар Көк Теңирге, Жер-Сууга жана 198 Умай-энеге ишенишкен. Бөрү хуннулардын негизги тотемдик жаныбары, мамлекеттик жана жоокердик символу болуп кала берген. Ордостон табылган хунну шаньююнун (каган) таажысы буга далил боло алары шексиз.

Модэ шаньюй: *“Жер мамлекеттин негизи болуп саналат, аны кантип бөтөнгө берүүгө болот”*- деп мамлекеттик Кеңештин мүчөлөрүнө айтканы тарыхый маалыматтарда жазылган (Бичурин, 1950а: 48).

Байыркы хуннулардын (сюнну) мамлекеттик түзүлүшү, башкаруу системасы, укуктук нормалары боюнча маалыматтар кытай жазма булактарында гана эскерилет. Хуннуларда шаньюй мамлекет башчысы болуу менен катар, империянын атынан башка мамлекеттер, элдер менен мамиле курган. Шаньюйдун компетенциясына согуш жарыялоо, тынчтык жана саясий келишимдерди түзүү “белектерди” кабыл алуу, салык жыйноону тескөө, династиялык куда-сөөк күтүү сыяктуу функциялар кирген (Крадин, 2001: 139). В.С. Таскин кытай булактарын изилдеп шаньюйдун аткарган башка функцияларын да сыпаттап өткөн (Таскин, 1973: 9-11). Шаньюй аскерлердин башкы командачысы болгон, аскердик бөлүктөрдүн жетекчилерин дайындаган, согуштук стратегияны иштеп чыккан, согуштук беттешүүлөрдү жетектеген. *Шаньюй – жогорку соттук инстанция болгон, өтө татаал жана талаш-тартыш жараткан маселелер боюнча чечимди чыгарган. Ага мамлекеттик чыккынчылык, өлкөнү башкарган династиянын кылмыш жасаган үй-бүлө мүчөлөрүн жазалоо* ж.б. кирген. Шаньюй – жрецтик функцияны да жетектеген, диний жөрөлгөлөргө көз салып турган, букараларына жогорку күчтөрдөн колдоо алып турууга көмөк берген (Крадин, 2001:

139-140). Хунну шаньюй өз бийлигин мыйзамдаштыруу (легитимдештирүү) үчүн башкаруу мандатын Көктөн (Көк Теңир) алгандыгын белгилеп турган. Хань династиясынын расмий документтеринде хунну шаньюй *“Көк Теңир тарабынан дайындалган даражалуу шаньюй!”* - деп жазылса, кийинчерээк: *“Асман менен Жерден туулган, Күн менен Ай тарабынан дайындалган хуннулардын даражалуу шаньюй”* деп атала баштаган. Бул эзелки даражанын параллели бир гана кыргыздын “Манас” эпосунда сакталып келет. Эпосто Манас баатырга төмөндөгүдөй эпитеттер берилет: *“Асман менен Жериңдин тирөөсүнөн бүткөндөй, Айың менен Күнүңдүн ширөөсүнөн бүткөндөй”*. Көк Асман менен Жер кагандын тактысына татыктуу талапкерди тандайт, Көк Асман тандап алат, Жер талапкерди жаратат, алар Ай жана Күн менен биргеликте өздөрүнүн талапкерин коргоп, колдоп турушат (Трепавлов, 1993: 64-67). “Ши цзиде” хуннулардын шаньюй мамлекеттин башкы шаманы (жрец) болгондугу эскерилген. Шаньюй (каган) күн чыгыш тарапты каратып тигилген өргөөдөн сыртка чыгып, империянын калкынын атынан чыгып келе жаткан Күнгө сыйынган, кечинде болсо чыккан Айга табынып турган (Бичурин, 1950а: 50).

Шаньюйдун, жогорку аскер башчыларынын жана жер-жерлердеги уруу башчыларынын бийлиги өтө катуу жана жөнөкөй, татаал эмес *мыйзамдар* менен кармалып турган. Хуннуларда мамлекеттик мыйзам системасы каада-салттын жана адаттардын (эрежелердин) негизинде калыптанган. Бул көчмөн калктын мыйзамдарынын каардуу болгондугун кытай хроникалары да эскерет. “Кытай тарыхынын атасы” Сыма Цянь мындайча жазат: *“Алардын (хуннулар) колдонгон мыйзамы боюнча кылычын кынынан чыгарып коркутуп, жоосунсуз жоруктарды жасагандар*

өлүм жазасына өкүм кылынган. Уруулук жасады деп күнөөлөнгөн адамдын үй-бүлөсү конфискацияланган. Жеңил кылмыш жасагандар таяк менен сабалып жазаланышкан; оор кылмыш жасагандар өлүм жазасына өкүм кылынган. Кылмышкерди абакта (түрмө) кармоо он күндөн ашкан эмес, өлкө боюнча кылмышкерлердин саны бир нече гана адам болгон...” (Бичурин, 1950а: 50; Материалы, 1968: 40). Хуннулардын өлкөсүндө адамдын керт башы жана жеке менчик корголгон. Енисей кыргыздарынын урпактары болгон хакстардын тарыхый фольклорунда да курал менен жосунсуз ойноого болбой тургандыгы, оор жазага кириптер болору айтылат (Бутанаев., Бутанаева, 2008: 196).

Хуннуларда (сюнну) мамлекет түзүлгөндөн соң, канга-кан өч алуу токтотулган. Мамлекеттин коопсуздугун жана коомдук тартипти жөнгө салган мыйзамдар иштеген, алар көбүн эсе кылмыш жасагандарды жазалоо үчүн кабыл алынган. Кылмышкерлерди жазалоо мамлекеттин абсолюттук укугу жана өлкөнүн монополиясы болгон (Садри Арсал, 2022: 175). Хуннулар кылмышты оор жана жеңил категорияларга бөлүшкөн. Оор кылмыштар токтоосуз өлүм жазасына тартылышса, майда кылмыш жасагандардын жүзүнө темирди ысытып басышкан (Садри Арсал, 2002: 157). Темирди ысытып кылмышкердин бетине басуу (тамга) кытайлардын таасиринен улам чыгышы ыктымал. Кылмышкер абакта он күн кармалган, он күндүн ичинде өкүм чыгарылган. Садри Арсал жазалоо системасынын өнүгүшүн үч этапка бөлүп караган. 1-этап: канга-кан өч алуу; 2-этап: эки тараптын байлык аркылуу (кун) жарашуусу; 3-этап: жазалоо укугун мамлекет өзүнө алат. Канга-кан өч алуу примитивдүү, коомдук деңгээли төмөнкү абалда болгон элдерде жайылган; экинчи этапта – материалдык жактан компенсация (кун) төлөө менен

чектелишкен. Жогоруда белгиленгендей андан соңку этапта жазалоо системасы мамлекеттин колуна өткөн (караңыз: Садри Арсал, 2002: 176).

В.С. Таскин орто кылымдардагы монголдор менен кидандардын мыйзамдарын дыкаттык менен параллель келтирип изилдеген (караңыз: Материалы, 1968: 134-135). Н.Н. Крадин хуннулардын мыйзамдары менен ухуандардын (Материалы, 1984:63-65, 328), түрктөрдүн (Бичурин, 1950а: 230), кыргыздардын (Бичурин, 1950а: 230) жана кечки монголдордун мыйзамдарынын жакындыктарына токтолот (Крадин, 2001: 194). Н.Н. Крадин Сыма Цянь жазган “Ши цзиде” көчмөндөрдө кеңири тараган мүлктүк айып (негизинен төрт түлүк) менен жазалоо эскерилбей калгандыгын белгилеген.

В.А.Рязановский номаддарда (көчмөндөр) кылмышкерди камакка алуу аркылуу жазалоо өтө сейрек кездешкен. Камакка алып жазалоо ыкмасы алардын көчмөн жашоо образына карама-каршы келген (Рязановский, 1923: 70). Ириде, камакка алып жазалоо ыкмасы хуннуларда болгондугун белгилешет. Кылмышкерлер жазалоо жана соттун өкүмүн угуу үчүн шаньюйдун өргөөсүнүн жанында убактылуу кармалып турушкан (Крадин, 2001:215). Жужандарда “түрмө-боз үй” болгондугун белгилешет кытай жазма булактары (Ханд-сурэн, 1993: 97). Монголдордо “түрмө боз үйлөр” ХХ к. баш чендеринде да сакталгандыгын белгилешет. Жазаланган кылмышкерлерди темир чынжырлар менен байлап, боз үйдө кармап турушкан. Оролгон темир чынжырлар оор жана көлөмдүү болгондуктан, кылмышкерлер качып кете алышкан эмес (Новицкий, 1911: 114). Кытай жылнаамаларындагы (хроникалары) маалыматтар боюнча хуннуларда (сюнну) Жердин духуна багышталган курмандык чалууну шамандар ишке ашырган. Ошондон улам, кыргыздарда, түрктөрдө да Жердин духуна арналган

курмандык чалуу жөрөлгөсүн шамандар өткөргөн деген тыянак айтууга болот. Шамандарга «магиялык каражаттары бар колдоочулар жардамга» келгендиги айтылат. «Сюннулар (хуннулар) сары изге чөп салган кытай аскерлери жүрө турган жолдорго, суулардын жээктерине, кечүүлөрдүн жанына койлорду жана булакарды көмүүнү шамандарга табышташкан, Хань аскерлеринин кырылуусу үчүн дубаларды окууларын тапшырышкан» (Таскин, 1973: 120; Потапов, 1991: 119). Мындан сырткары, хуннулардын (сюннулардын) аскер башчылары, мамлекеттик кызмат адамдары (чиновниктер) чыгышкан төрт аристократиялык уруусунун өкүлдөрү жылына үч ирет Шаньюйдун ставкасына жыйналышып, «ата-бабаларга, Көк Теңирге, Жерге (Жер-Суу), адамдардын арбактарына (духтарына), асман духтарына багышталган курмандыктарды чалышкан». «Бул жыйындарда мамлекеттик маанилүү маселелер каралган, ал эми күз айында бир ирет өлкөдөгү адамдардын жана малдын санын такташып, көзөмөлдөшкөн (Бичурин, 1950а: 49-50; Кляшторный, Савинов, 2005: 31). Шаньюйдун өргөөсүнүн жанында өткөн жыйындарда өлкөнүн ички жана тышкы саясаты, экономикалык, укуктук маселелер каралганы анык.

Кыргыздардын мамлекеттик-башкаруу системасы жана мамлекеттеги укук нормалары, укуктук алакалар кытай жыл баяндарында, араб-фарси графикасындагы жазма булактарда, Түштүк Сибирдеги кыргыздардын рун сымал эпитафиялык жазма эстеликтеринде сакталып калган. Енисей кыргыздары мамлекеттин аталышын белгилөө үчүн “эл” терминин колдонушкан. Башка түрк тилдери сыяктуу эле “эл” термини эки маанини туюндуруучу максаттарда колдонулган: 1. *Хан, бектер ж.б. тектүү катмарлар менен тууган-туушкандык байланышта*

болгон калктын элитардык бөлүгү; 2. Элитардык (тектүүлөр) топ аркылуу башкарылган уруулук союз же мамлекет. Садри Арсал байыркы жазма булактарга таянып “эл” – бул мамлекет деген тыянакка келген. Бүгүнкү укуктук көз караштар менен караганда, мамлекеттин жашоосу укуктук нормалардын жана бийлик алакаларынын болушу өлкөдө жашаган калкты бириктирет. Байыркы түрктөр “Элдин” болушу мамлекеттик бийликтин жашоосун аныктайт деп түшүнүшкөн (Садри Арсал, 2002: 215). Мисалы, Кыргыз каганатында бийликтин үч субъектиси болгон: каган, бектер, уруу жана аскер башчылары, карапайым калк.

Борбордук Азиядагы ар бир түрк тилдүү мамлекеттердин башында “Көк Теңирдин эли” деп аталган аристократиялык топтун өкүлдөрүнүн башкаруучулары турган. Мисалы, Биринчи Түрк каганаты (551-583 жж.), Батыш жана Чыгыш Түрк, II Чыгыш Түрк кагандыктарынын жетекчилигинде “Ашина” аттуу Көк Теңир тарабынан колдоого ээ болгон аристократиялык топтун өкүлдөрү турушкандыгы белгилүү. “Эл” – мамлекеттин административдик-саясий түзүлүшү, негизи (надстройкасы) болгон. Карапайым калк жана “эл” бири – экинчиси толуктап турган. Хан (каган) “элге” ээлик жасап, “кара бунду” (карапайым калк) башкарып турган, тагыраак айтканда, каганга мамлекеттеги *атуулдук (граждандык)* жана *саясий-административдик* бийлик тиешелүү болгон. Хакастардын тарыхый фольклору боюнча тактыга олтурган каган: “...*атсыз адамдарды атка мингиземин, кийими жок калгандарды тондуу кыламын...*” - деп убада берген (Орхон-Енисей тексттери, 1982: 52-82). Элди башкаруунун мындай формуласы байыркы Түрк каганатынын доорунда эле калыптанган. Мисалы, Күл-Тегинге багышталып тургузулган эпитафиялык эстеликте (Кошо-Цайдам, Монголия)

кагандын жеке атынан таш бетине: *“(Мен) тонсуз калган элди тондуу кылдым, аз сандуу калктын катарын көбөйттүм”* – деген сөздөр чегилип жазылган (Малов, 1951: 40). Монархтын негизги милдеткерлиги - өзүнүн букараларын коргоо, аларды Көк Теңир тарабынан колдоого алууну камсыздоо, коомдук мамилелердеги гармонияны уюштуруу, коомдогу жана мамлекеттеги бекем тартипти камсыздоо болгон (Файзрахманов, 2000: 104)

Кыргыз мамлекетиндеги социалдык топтор өлкө турмушунда ар кыл социалдык-экономикалык, саясий жана чарбалык функцияларды аткарышкан. Орто кылымдардагы Кыргыз каганатынын калкы *“алты будун эл”, “алты баг эл”* (“алты аймактын же облустун эли”) деген ат менен белгилүү болгондугун Енисейдеги (Хакас-Минусин ойдуңу, Тыва жери ж.б.) кыргыз жазуу эстеликтеринен окуп билүүгө болот. Кытай булактары (*“Тан-шу”*, VII-X кк., *“Юань-ши”* XIII-XIV кк.) да кыргыздар коомунун структурасы, социалдык топтору, мамлекеттик-башкаруу системасы ж.б. боюнча маалыматтарды беришет. Ириде, Енисей кыргыздарынын коомунда эрте орто кылымдардан бери карай мамлекеттин чарбалык-экономикалык негизин камсыз кылып турган социалдык катмарлар, топтор болгон. Социалдык топтор кыргыздарга саясий жана экономикалык жактан көз каранды уруулар, этнографиялык топтор – *“кыштымдар”* деп аталган. Кыргыздардын башчысы – Ажо чоң боз үйдө, андан кийинки рангадагы адамдар андан чаканыраак үйлөрдө жашашкан (Бичурин, 1950, Т.I: 352). Тыванын аймагында орто кылымдар дооруна таандык шаар, турактардын, өндүрүштүк борборлордун болбошу кыргыздардын негизги бөлүгүнүн көчмөн шартта жашагандыгын чагылдырат. X кылымда Тывада эскерилген кыргыздардын шаарынын так ортолугунда кагандын ак

өргөөсү көрүнүп турган боз үйлөрдөн турган шаар болгон, ырасында учурда боз үйлөрдөн куралган шаардын ордун табуу мүмкүн эмес (История Тувы. Т.I, 2001: 139).

XIII к. жашап өткөн араб автору Закарийа аль-Казвини өз эмгегинде кыргыздардын башкаруучусу тууралуу төмөндөгүдөй маалыматтарды жазган: *“...аларда (кыргыздарда) өздөрү баш ийген падышасы бар, себеби башкаруучу аларды кандайча тынчтандырууну жана жетектегенди билет. Кыргыздарда жашы кыркка толбогон эркек киши падышанын кабылдоосунда кире албайт жана анын маңдайында орун алып отурууга акысы жок”* (Демидчик, 1977: 110; Бутанаев, 2009:93). Кыргыздардын салтындагы мыйзам (төрө) боюнча мамлекетти жашы кырктан өткөн гана киши башкара алган. Мисалы, хакастарда кырк жаш адам өмүрүнүн эң бир маанилүү мезгили катары кабыл алынат. Кырк жашка чейин коомдук маанилүү орундарды ээлөөгө, бата берүүгө, шарап ичимдиктерин ичүүгө ж.б. тыюу салынган. Кырк жаштан кийин гана адамга турмуштагы акылмандык жана тажрыйба келет деген ишеникте болушкан (караңыз: Караев, 1994: 50-51). Хан (каган) атуулдук башкаруу (граждандык) иштери боюнча маселелер жаралса, анда уруунун башкы аксакалы катары укукта иш алып барган. Бир эле учурда хан (каган) аскер башчысы, *жогорку сот (судья)*, жогорку жрецтик (шамандык) жана темир усталык милдеттерди да алып барган. Хандын иш-аракеттери Улуу Көк асман – Көк Теңир тарабынан дайыма колдоого ээ болуп турган экен. Каганга Көк Теңир тарабынан ыйгарылган бийлик жана ар тараптуу колдоо түрк тилдериндеги жашоодогу негизги күчтү – *Кут* маанисин туюнткан (Каратаев, 2021: 210-222). Такка олтургузуу салтанаты (интронизация) жана атайын уюштурулган жөрөлгөдө кагандын колуна бийлик берүү шаа-

ниси өзгөчө мааниде уюштурулган. Кагандын бийлиги жараткан Көк Теңир тарабынан ыйгарылгандыгын туюнткан жөрөлгөлөр ишке ашырылган. Бул каада кыргыздарда, көк түрктөрдө, уйгурларда байыртадан *“хан көтөрмө”* деп аталары маалым. Кыргыздарда болсо *“ханды такка олтургузуу салты”* деп аталган. Уланып келе жаткан салт боюнча мамлекеттик жогорку чиновниктер тактынын мураскерин ак кийизге олтургузушуп, атайын курмандык чалынган ритуалдык жерди шамандык атайын каалоолор жана өзгөчө дубалар менен күндүн айлануусу боюнча тогуз ирет тегеретип (айлантып) өтүшкөн. Ак кийизди көтөргөндөр *“эгерде тактынын мураскери Көк Теңирдин каалоосуна төп келбеген, каршы келген мыйзамсыз иштерди жасаса, анда Көктүн каргышы тийип, болгон байлыктарынан учурда өзү олтурган кийизи гана калат”* – деген сөздөрдү угуза айтышкан. Жооп иретинде хан: *“Мындан ары менин сөзүм кылыч болот”* – деп жооп берген. Демек, кагандын сөзү, чыгарган өкүмү мыйзам болгон. Кыргыздардын урпактары болушкан хакастардын тарыхый фольклорунда жана баатырдык дастандарында Минусиндин байыркы башкаруучуларынын *“кылычтын мизи – курч болот, кагандын сөзү – мыйзам болот”* – деген учкул сөздөрү лакап сөздөр катары сакталып келет (Бутанаев, 2009: 93).

Байыркы көк түрктөрдө, уйгурларда мураскерди кагандын тагына олтургузуу каадасында (*интронизация*) диний-ритуалдык салттар аркылуу ишке ашырылган. Мураскерди атка минги-зишип, андан соң мойнуна символикалык жипти орошуп *“муунта”* башташкан. Алар *“мураскерден канча жыл кагандык кыла тургандыгын сурашкан”* экен (Жданович, 2014: 7). Болжолу, бул мамлекеттик диний ритуалдарды ишке ашырууда шаман-бакшылар жигердүү катышышкан. Кагандын мамлекетти

башкаруудагы негизги функциялардын бири – *башкы шамандык* милдетти да аткаргандыгы белгилүү. Чыгыш таануучулардын басымдуу бөлүгүнүн билдиргендерине караганда байыркы түрктөрдөгү каганды такка олтургузуу жөрөлгөлөрү *шаман дининдеги бакшыны “дайындоо”* каадасы жана жөрөлгөлөрү менен окшош болгон (Кычанов, 1997: 99). Бул формадагы тактыга олтургузуу каадасы алгачкы коомдун түпкүрүнөн бери келет.

Кытай жыл баяндары кыргыздардын мыйзамдары тууралуу төмөндөгүдөй маалыматтарды жазышкан: *“Алардын (кыргыздардын) мыйзамдары өтө катаал. Согуштук беттешүүнүн алды каңшаар таратып, дүрбөлөң салгандар, кагандын элчилик тапшырмасын жана элчилик милдетин аткарганлар, мамлекет башчысына туура эмес кеңеш бергендердин күнөөлөрү уурулук кылган кылмышка теңелип, баштары алынган. Эгер уурунун атасы тирүү болсо, уулунун башын кесип алып, атасынын мойнуна асып коюшкан. Атасы уулунун башын өмүр бою (өлгөнгө чейин) мойнуна асып жүрүүгө милдеттүү болгон”* (Бичурин, 1950: 353).

Каракчылык жасагандар токтоосуз өлүм жазасына тартылышкан (Садри Арсал, 2002:254-255). Кыргыздарда эн тамга салынган малга, тушалып коё берилген жылкы уурдагандар өлүм жазасына өкүм кылынган. Садри Максуди Арсал кыргыздардын өлкөсүнүн жогорку деңгээлде өнүккөндүгүн белгилейт. *“Кыргыздардын мыйзам жана укуктук алакалары, каада-салттары түндүк уйгурлардан көп айырмаланбайт. Кыргыздардын үйлөнүү салтында келин үчүн калың берүү каада-салты болгон. Демек, бул көрүнүш кыргыздардагы үй-бүлө институтунун расмий калыптангандыгын аныктаган. Кыргыздардагы жазалоо системасын толук изилдөө зарыл. Өлүм жазасына өкүм кылынган кылмыш жазаларын*

иликтеп көргөнүбүздө, жасалган кылмыштардын баары тең мамлекеттин коопсуздугуна жана коомдук тартипке коркунучтарды алып келген” (караңыз: Садри Арсал, 2002: 255).

Биз байкагандай оор кылмыштар аёосуз жазаланган. Соттук чечимдер салттуу (адат) укукка негизделип кабыл алынган. Мамлекеттик структураларды башкаруу кабыл алынган “төрө” мыйзамдарынын негизинде ишке ашырылган. Ушул доордо Кыргыз мамлекетинин административдик курулушу калыптанып, кийинки мезгилдерде да сакталгандыгы маалым.

Кошуна казактарда мамлекеттүүлүк XVI к. орто чендеринде гана пайда болгон. Тауке хандын (1652-1718) чыгарган адат укугуна, эрежелерге негизделген мыйзамдар жыйнагында (Жети Жаргы) кылмышкерлерди жазалоонун негизги түрлөрү төмөнкүлөр болгон: 1. Өлүм жазасы. 2. Денеге жаракат келтирүү, сабоо; 3. Көпчүлүктүн алдына алып чыгып кемсинтип жазалоо; 4. Кун төлөө; 5. Айыпка жыгуу; 6. Кулчулукка берүү; 7. Кылмышкерди жапа чеккен кишиге кызмат өтөөгө берүү; 8. Кылмышкерди жапа чеккен адамга же анын туугандарына жазалоо үчүн өткөрүп берүү; 9. Кылмыш жасаган адамдын мүлкүн конфискациялоо; 10. Кылмышкерди коомдон (өз уруусунан) кубалап чыгуу (Культелеев, 2004: 258).

Таукенин “Жети Жаргасы” кечки орто кылымдарга таандык жана анын пайда болушунда монголдордун жана ойрот калмактардын мыйзамдарынын таасири болгон. Белгилүү болгондой, казактын үч жүзүнүн султандары өздөрүн “чингизиддер” же “Чынгыз-хандын тукумдарыбыз” деп аташкан. Деген менен “Жети Жаргы” казактарда алгачкы мамлекеттик бирикменин түзүлүп жаткандыгын шарттаган.

Мавераннахр жана Иран менен соода-маданий байланыштардын натыйжасында кыргыздардын ичине Зара-

туштранын (Зороастр) диний окуусу жайыла баштаган.

Араб графикалуу (араб-фарси) жазма булактарда бул процессти тактаган маалыматтар бар. Араб автору Закарийа аль-Казвини IX к. жашап өткөн саякатчы Абу Дулафтын маалыматтарын колдонгон эмгегинде кыргыздар тууралуу төмөндөгү маалыматтарды берген: “Алар өздөрүнүн сыйынуу жана дуба окуу каадаларында өзгөчө тилди колдонушат, түштүк тарапты карап табынышат. Кыргыздарда бир жыл ичинде үч майрам белгиленет; ошол учурларда жашыл түстөгү кездемени (хоругваны) ар кайсы жерге тагып коюшат. Хирхиздер (кыргыздар) Сатурн жана Чолпон жылдызга табынышат, ал эми Марс жылдызынын көктө пайда болушун жамандыктын белгиси катары кабыл алышат. *Алардын диний (сыйынуучу) храмдары жана жазуусу бар. Бардык жумуштарды өздөрүнүн кабыл алынган каада-салтына карата чечишет.* Чырактарды өзү өчмөйүн эч качан өчүрүшпөйт” (Демидчик, 1977: 110). Демек, фарси автору Закарийа аль Казвини кыргыздардагы Коомдук түзүлүшү, жашоосун сүрөттөп келип, алардын ички мыйзамы тууралуу учкай эскерип өтөт.

Ю.С.Худяков кыргыздар көк түрктөрдүн таасири астында Кыргыз мамлекетин Жогорку кудай - Көк Теңир тарабынан белек катары ыйгарылган “*Көк асман эли*”- “*кудай тарабынан колдоого ээ болгон ажарлуу, ажайып мамлекет*” (“божественная государство”) катары кабыл алышкандыгын белгилейт (Худяков, 2019: 134). Кыргыз жазуу эстеликтеринде Кыргыз каганаты “кудай тарабынан колдоого ээ болгон ажарлуу, ажайып мамлекет” (“божественный”) деп эскерилет. Өөк-Тарлактагы (Тыва) кыргыз эстелигинде: “*Менин атым Эл Туган Тутук, кудайдын колдоосуна ээ болгон мамлекеттин элчиси болчум*” - деген саптар жазылган (Малов, 1952: 11

№3) Өк-Туран (Тыва) суусунун боюна табылган кыргыз эстелигинде: *“Үчүн Күлүг Тириг — мен. Теңри элимдин (мамлекетимдин) тагдырына туура келдим”* – деген жазуу эскерилет (Орхон-Енисей тексттери, 1982: 145-146).

Кыргызтаануучу Ю.С.Худяковдун пикиринде кыргыз аристократтары калктын башка катмарларынан айырмаланышып, *““кудай тарабынан колдоого ээ болгон ажарлуу, ажайып мамлекетке”* ак дилинен кызмат өтөгөндүктөрүн, курман болгондорун билдирүүгө аракеттенишкен (Худяков, 2019: 134).

Мамлекетке, каганга кызмат өтөө, мыйзамга баш ийип, моюн сунуу кыргыздардын Енисейдеги жазууларында (VII-X кк.) сакталып калган. “Көк Теңир колдогон мамлекетке” кызмат өтөө шыбагасы тийгендиги эпитафиялык эстеликтерде жыш эскерилет. Енисей кыргыздарынын Элегестеги (Тува. Елегешт. Е 10) жазуу 39 жаштагы даңктуу эр Ток Бөгүгө арналып тургузулган эстеликтеги маалыматтар кызыгууну жаратат. Жазуудагы маалыматтарга караганда Ток Бөгү мамлекеттин жетекчиси же жогорку кызматтагы адамы болгон, теги каган үй-бүлөсүнөн чыккан. “Бөгү” – акылдуу, айлакер маанилерин берет, болжолу атайын ыйгарылган кошумча лакап ат болуусу мүмкүн. Эстеликте:

1) Өргөөдөгү канышам, аттигиниң, өз уулум сиздерден айрылдым; 2) Менин жүз эрге тете келе турган күчүм бар эле, мен жүз эр менен биргеликте согуштум (сиздерден айрылдым, өлдүм); 4) Каганыма, элиме – сиздерге, аттигиниң, бөкбөдүм (куунабадым). Каганымдан, элимден (мамлекетимден), аттигиниң ай, айрылдым; 5) Эл (мамлекет) менен кандын (кагандын) баатырдык көрктүү туусу алтындуу (алтын карматкан) кешти (курду) белиме байландым, элимдин (мамлекетимдин) жеринде отуз тогуз жашымда... 6) Туусу даңктуу Ток Бөгү (т) эрки (жана) атамдын бөктигинин даңкы үчүн мен эр[[ки?] бардым]; 7)

Кара (калың) журтум кайраттангын, эл (мамлекет) заңын (мыйзамын) бузба...: 10) Төрт аяктуу жылкым, сегиз аяктуу малым бар (үчүн), муңум-кайгым жок эле (караңыз: Орхон-Енисей тексттери, 1982: 152).

Чаа-Холдогу (Чаа-Көл) биринчи жазуу эстелигинде (Е-13) Чиксин аттуу кыргыз эринин (баатыр) каганга, элге, мамлекетке ак дилден кызмат өтөгөнү тууралуу маалымат жазылат. Элге таанымал өз атасы жана кыргыз каганы Билге-Чикшенге ак ниеттен кызмат өтөп, эр (“бөрү”) наамына ээ экендиги баяндалат. Чаа-Хол (кырг. Чаа-Көл) - Туванын аймагындагы анчалык чоң эмес көлдүн аталышы. “Чаа” – хакас жана тува тилдеринде “согуш”, “кармаш” маанисин туюнтат. Болжолу, согуш болуп өткөн жердин атынан келип чыккан болуусу мүмкүн.

Ошондон улам, Хакасиядагы кыргыздардын көрүстөндөрү жана аларга арналып тургузулган жазуу эстеликтери хакастар тарабынан “Чаа тастары” – “Согуш таштары” деп аталат. “1) Мен курдаштарымдан айрылдым, аттигиниң! Ак өргөөдөгү канышамдан, сегиз уулумдан айрылдым; 2) Мен өз каганыма, мамлекетиме берилгендик менен ак ниеттен кызмат өтөдүм. Акылдуу (көсөм) башкаруучума ак дилден кызмат кылдым. Жолдошторум үчүн да ак кызмат өтөдүм. Менин эрдигим...; 3) Атам үчүн Билге Чикшен канга (каганга) кызмат кылдым, эл-журтум; 4) Мен өз эрдигими, күчүмдү элимдин кызматына бердим... Теңир... мен мыкты жолдошторумдан айрылдым (караңыз: Орхон-Енисей тексттери, 1982: 156-157).

Мамлекетке, каганга, мыйзамга ак дилден кызмат өтөө тууралуу Тувадагы Е-3 нумурлуу кыргыз жазуу эстелигинде төмөндөгүдөй саптар жазылган: Мен - Үчүн Тириг Күлүкмүн (атактуумун). Теңри (Көк Теңир колдогон) элимдин (мамлекетимдин) тагдырындамын, карамагындамын (Орхон-Енисей тексттери, 1982:145-146).

Чаа-Холдогу экинчи эстелик (Е-14) Кыргыз каганатында элчилик кызмат өтөгөн Чур (Чор) Күч-Барска арналып тургузулган. Кыргыз каганатында мамлекеттик кызматты – элчиликти аркалаган эр Чур (Чор) Күчтүү Барс болжолу элчилик сапарда же согуштук жүрүштө курман болгон. Ал *Көк Теңир жараткан эли, мамлекети, Улуң-Шад* эрден (баатыр) айрылганы жазылат: 1) Элчи Чур (Чор) күчтүү Барс. 2) Өргөөдөгү канышам сиздерге, уулума бөкбөдүм (тойбодум); 3) *Теңири (Көк Теңир) жараткан элим (мамлекетим), Улуң Шад* эримден (баатырымдан) айрылдым (Орхон-Енисей тексттери 1982:158).

XVI-XVIII кк. “Кыргыз жеринин” (Енисей кыргыздары) башкаруучулары болжолу монголдордон кабыл алынган административдик-башкаруу аппаратын кармап турушкан. Кызматкерлер (мамлекеттик чиновниктер) “тузумер” деген монгол-ойрот наамын алып жүрүшкөн. *Соттордун функциясы* - укуктук мыйзамдарды сактоочулар жана таратуучулардын өзгөчө кастасы болушкан *“яргучилерге”* таандык болгон. Жогорку Соттун милдеттерин Жогорку бектин өргөөсүндө орун алган Казыр Яргучи же Каардуу Казыр аткарчу (Бутанаев, Худяков, 2000: 108). Тарыхчы Н.Н. Козьминдин Кыргыз жеринин башкы казысы “ожо” деген наам алып жүргөн деген божомолу, XVIII к. жашап өткөн езерлик (Езер улусу) казыр (судья) Боти-ажонун атына байланыштуу келип чыгышы ыктымал (Козьмин, 1925: 78). Болжолу, жогорудагы энчилүү аттын экинчи компоненти-*“ажа”(ача)* урматтап, сыйлаган “улуу ага”, “аба” деген маанини туюнткан (Бутанаев., Бутанаева, 2003). Енисей кыргыздарында княздардын буйруктары менен мамлекеттик салыктарды *“чазоолдор”* (орус булактарында – есаул, кыргыз тилинде – *жасоол*) жыйнашкан. Ар бир “чазоолдун” карамагында 40 боз үй болгон. Жыйналган салыкты (албан) каттоого жана аскер катарына жоокерлерди чакырууда

жыгачтан жасалган атайын кесик менен белгиленген тактайга (киртш) сандык белгилер түшүрүлгөн. Алар 1, 5, 10, 50, 100, 500, 100 деген цифраларды аныктаган. Кытай жазма булактары түрктөр талап кылынган адамдардын (жоокердин), жылкынын, салыктын жана төрт түлүктүн санын даракка оюп түшүрүшөт деп эскерет (Бутанаев, Худяков, 2000: 162-163).

Кыргыздардын коомунда *төрө*” укуктук нормасы сакталган. “Төрө” - талаа мыйзамы көчмөн коомдун жана мамлекеттин өнүгүшүнүн негизги багытын аныктап турган жол көрсөткүч жылдыз сыңары кызмат өтөгөн. Төрө мыйзамы башкаруучулар менен карапайым калктын өз ара алакаларын аныктап, жөнгө салып турган. Кыргыздын тектүү бегине багышталган жазуу эстелигинде: “Карапайым элим, сак болгула!, Эл (мамлекет) тартибин бузбагыла” – деген маалыматтар жазылат. Тактыга жаңы олтурган ар бир каган мамлекеттик ишти “төрө” мыйзамдарын таануудан баштаган. Хакас этнографиясынын маалыматтарында Хакас талаа Думасынын өкүлчүлүгүнө дайындалган кызматкерлер (башлыктар) *“талаа мыйзамдары жүрүш-туруштун эрежелери болсун, кийинки муундарга жетип, үлгү болсун!”* - деген ант тапшырышкан. Кызмат орундарын тапшыруу учурунда бектер - *“жогорку мыйзамдар бекем болсун! Такты жайгашкан жерде (төр) казына толо болсун!”* – деп айтышкан. Башлыктар өздөрүнүн күчү, акылы жана билимдерин талаа мыйзамдарынын негизинде коомдогу жакшы башталыштарды коргоого жумшашкан (Бутанаев, 2004: 13). Хакас тилинде *“төрө”* термини бийликтин символун жана башкаруучунун бийлигин, мамлекеттин мыйзамдуулугун туюнткан падыша таажысын билдирет. Болжолу, “төрө” сөзү жалпы түрк тилдериндеги этишти – “төрө”, “төрөлүү”, “жаралуу” маанилерин түшүндүрөт. Анда, бул сөз эң баштапкы маанисинде кудай (Теңир)

тарабынан берилген мыйзам, жүрүштү туруштун эрежелерин аныктаган.

Кыргыздардагы адат мыйзамы (эрежелери) өлтүрүлгөн тууганы үчүн канга-кан өч алууга уруксат берген. Бүгүнкү хакас лексикасында: “жаздык жатканда башка коюу үчүн колдонулат (пайдаланылат), төшөк болсо алдына төшөнүү үчүн колдонулат (пайдаланылат) же эгерде өч алына турган болсо, аркы дүйнөдө “төшөнчү” катары кан душманын ала жатат имиш. Бул салт уруулук-патриархалдык доордо пайда болгон жана Борбордук Азиянын көчмөн коомдоруна мүнөздүү көрүнүш болгон. Мисалы, 1240-ж. жазылган монголдордун “Купуя тарыхында” “Курман болом, өзүмүн башыма жаздыгымды койо кетемин (душмандын өлүгүн)” - деген саптар жазылган (Шаракшинова, 1981: 4).

Жогорку соттун милдетин “албот” деп аталган судья ишке ашырган. Бул аталыш байыркы түрк доорундагы “алпагут” термининен келип чыгат. Термин **баатыр, каарман, алп** дегенди туюнтуп, бир өзөктүү “алп” сөзү менен тамырлаш болот. Байыркы түрк мамлекеттеринде кылмышты болтурбоо жана алдын-алуу боюнча атайын жашыруун маалымат ташыгандардын штаты болгон. Алар “сүмзүк” (кырг. “шүмшүк”) деп аталышкан. *Сүмзүктөр* ар кандай маалыматтарды жеткиргендери үчүн мал-пул алышканы маалым. Мисалы, “сүмзүктүн” жашыруун ташыган ушактарынын негизинде эркиндикти сүйүп-ырдаган кыргыз князынынуулу Апрай чайзанды монгол ханы сот жообуна тартып, өлүм жазасына кириптер кылган экен (Бутанаев, 1990: 123). XVI-XIX кк. кыргыз коомунда кылмыш иштери оордугуна жана жеңилдигине карата жыйынтык чыгарылган.

1580-1647-жж. жашап өткөн кыргыздын багыш уруусунун чоң бийи Көкүм бий Ташкент тарапка калмактар тарабынан сүрүлгөн кыргыз уруула-

рынын жетекчиси болуп калган. Эр Эшимдин колдоосу астында Ташкенттин беги кызматын аткарган. Эл оозунда “Көкүм бийдин көк дептери” деген мыйзамдар жыйнагы болгондугу айтылып келет. Кыргыздар коомунда оор кылмыштар ж.б. маанилүү маселелер кичи же чоң элдик жыйындарда каралган. Бул жыйындар “топ” же “дуван” деп аталгандыгы маалым (Кожоналиев, 2000: 17). Маалым болгондой, бийлердин съезддери Кыргызстанды Россия империясы каратып алгандан кийин уюштурула баштаган.

Төрөнү мыйзам катары түшүнүк, төрө бийлик менен элдин байланыштарын тескеп турган. Коомдук укукту чагылдырган төрө мамлекетти башкаруунун калыптанган принциптерине айлана баштайт. “Төрө” түшүнүгү түрк тилдүү элдерде жана монголдордо башкаруу бийлиги, жетектөө жана монархтын статусу менен байланышкан. Ошондон улам, “төрө” кандайдыр деңгээлде уруудагы карапайым калктын жеке турмушун тескеп турган эрежелерден болгон “йосун” менен карама-каршы келген (Почекаев, 2004). Чындыгында, “төрө” хандын чыгарган мыйзамдарынын продукттысы, коомдук укуктун булагы, кандайдыр деңгээлде элдик адаттардан болгон, жеке мамилелерди чечкен “йосунга” карама-каршы коюлган.

Кытайларда мамлекеттик мыйзамдар “фа” деп аталып, “ли” аталган адат укуктарына (ритуалдар) карама-каршы коюлганы маалым (Кычанов, 1986: 6). Кыргыздарда борборлошкон мамлекет курула баштаганда мурдагы эски эрежелерди (обычное право) мамлекет иштеринде колдонуу талабына жооп бербей калган. Ошондуктан, салттуу нормалар жаңыдан калыптана баштаган реалияга туура келбей калган. Объективдүү реалияга байланыштуу мамлекеттик укук – төрө, адат укугу (эрежелер) – заң, нарк калыптана баштайт.

Пайдаланылган булактардын жана адабияттардын тизмеси:

1. Бембеев В.Ш. Концепция общей природы происхождения тюрко-и монголоязычных народов // Вестник Ставропольского государственного университета. Исторические науки. 2006. № 45. С. 5-9.
2. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. 1. – М.-Л.: Наука, 1950. – 389 с.
3. Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах обитавших в древности в Средней Азии. – М: -Л.: АН СССР, 1950. – Т.2. – 381 с.
4. Бутанаев В.Я. Этническая история хакасов XVII-XIX вв.//Материалы к серии «Народы Советского Союза». – Вып. 3. Хакасы. М., 1990. 234 с.
5. Бутанаев В.Я., Худяков, Ю.С. История енисейских кыргызов. – Абакан, ХакГУ, 2000. 272 с.
6. Бутанаев В.Я. Степные законы Хонгорая. – Абакан, ХакГУ, 2004. 256 с.
7. Бутанаев В.Я., Бутанаева, И.И. Мир хонгорского (хакасского) фольклора. – Абакан, ХакГУ, 2008.
8. Бутанаев В.Я. История Хакасии. Курс лекций. – Абакан, ХакГУ, 2009. 560 с.
9. Демидчик В. П. «География» или «Памятники стран и предания о людях» Закарийа Ал-Казвини. – Душанбе, 1977. 156 с.
10. Жданович О. П. Посольство Земарха в ставку тюркского кагана (перевод и комментарии фрагментов труда Менандра Протектора) //Золотоордынские обозрение. №2(4), 2014. С. 6-20.
11. История Тувы. – М.:“Наука”, 2001. Т.I. – 430 с.
12. Караев О.К. Восточные авторы о кыргызах. – Бишкек, “Илим”, 1994. - 96 с.
13. Каратаев О.К. Бөрү уруусунун келип чыгышынын тарыхый-этнографиялык негиздери. – Бишкек, “Улуу тоолор”, 2021. 618 б.
14. Кляшторный С. Г. Имущественная и социальная дифференциация в древнетюркской общине (по данным рунических памятников) // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. XVI годичная научная сессия ЛО ИВ АН СССР (доклады и сообщения). Часть 1. – М.: Наука, ГРВЛ, 1982. С. 92-96.
15. Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. Степные империи древней Евразии. СПбГУ, 2005. 346 с.
16. Кожоналиев С.К. Обычное право кыргызов. – Бишкек, “Сорос-Кыргызыстан”, 2000. 333 с.
17. Козьмин Н.Н. Хакасы: историко-этнографический и хозяйственный очерк Минусинского края. – Иркутск, 1925.
18. Крадин Н.Н. Империя Хунну. – М.: “Логос”, 2001. 354 с.
19. Култелеев Т.М. Уголовное обычное право казахов. – Алматы, “Балашак-Баспа”, 2004. 215 с.
20. Кычанов Е.И. Основы средневекового китайского права. – М.: “Наука”, 1986. 264 с.
21. Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. М.: “Наука”, 1997.
22. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л.: Наука, 1951.
23. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. – М.-Л.: Наука, 1952.
24. Материалы по истории сюнну (по китайским источникам). Вып. 1 / Введ., пер. и коммент. В.С. Таскина. – М.: Наука. 1968.
25. Материалы по истории сюнну (по китайским источникам). Вып. 2 / Введ., пер. и коммент. В.С. Таскина. – М.: Наука, 1973.

26. Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху I Введ., пер. и коммент. В.С. Таскина. – М.: Наука. 1984.
27. Махпиров В. У. Имена далеких предков. Источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики. – Алматы, 1997. 300 с.
28. Новицкий В. Ф. Путешествие по Монголии, в пределах Тушету-хановского и Цецгнхановского аймаков Халхи, Шилин-гольского чигулана и земель Чихаров Внутренней Монголии, совершенное в 1906 г. В.Ф. Новицким и М. О. Крачковским. СПб., 1911.
29. Орхон-Енисей тексттери. – Фрунзе: “Илим”, 1982. 240 с.
30. Потапов Л. П. Алтайский шаманизм. – Л.: “Наука”, 1991. 321 с.
31. Рязановский В. А. 1923. Обычное право монгольских племен. Ч. I. Обычное право монгольских народов // Вестник Азии. № 51. Харбин: 1-114.
32. Садри Максуди Арсал. Тюркская история и право. – Казань, изд-во “Фан”, 2002. 412 с.
33. Трепавлов В. В. 1993. Государственный строй Монгольской империи XIIIв.: Проблема исторической преемственности. – М.: Наука.
34. Почекаев. Эволюция торе в системе монгольского средневекового права// Монгольская империя и кочевой мир. – Улан-Удэ: Изд во БНЦ СО РАН.-2004. С. 530-543.
35. Хандсурэн Ц. 1993. Жужаньское ханство // Этническая история народов Южной Сибири и Центральной Азии / Отв. ред. Б.Р. Зориктуев. –Новосибирск: С. 66-106.
36. Худяков Ю.С. Сведения о распространении мировых прозелитарных религий и традиционных верований и погребальных обрядов среди енисейских кыргызов и кыштымов... Народы и религии Евразии. 2019. № 2 (19). – Барнаул. С.127-144.
37. Файзрахманов Г. Древние тюрки в Сибири и Центральной Азии. – Казань, 2000. С. 104.
38. Шаракшинова Е. К. Пословицы и поговорки бурят. – Иркутск, 1981.
39. Ramstedt G. J. (1935), *Studies in Korean Etymology*. –Helsinki.